

Leyla Cumayeva
ADU

MƏTNLƏRDƏ MENTAL SAHƏNİN KONSEPTUAL İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: *mental sahə, blend, integrasiya, konnektor, koqnitiv.*

Key words: *mental space, blend, integration, connector, cognitive.*

Ключевые слова: *ментальное пространство, blend, интеграция, коннектор, познавательный.*

Mental məkanlar analiyşını linqvistikaya Jil Fokonye gətirmişdir. J. Fokonyenin məlum nəşrlərinin [1; 2] koqnitiv linqvistikanın təşəkkülündə həlledici rolu vardır.

C.Lakofa, J.Fokonyeyə və R.Lanqakerə istinad edən K.M.Maxteld koqnitivist perspektivdə mövcudolmanı konseptual məkanda pozisiya kimi interpretasiya edirdi. Bu ideya professor T.Huumo tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Mental məkan konstruktörələri (construc-teurs d'espace), yaxud məkan yaradıcıları (introduceurs) kimi fəaliyyət göstərən linqvistik ifadələr vasitəsilə təqdim olunan məlumatlara uyğun olaraq nitq prosesində yaradılır. İntruduktörələr isə öz növbəsində yeni bir məkan təsis edən, yaxud artıq diskursda təqdim edilmiş məkana aid ifadələr şəklində təzahür edir [5, 56].

J.Fokonyenin konsepsiyasında dilə tək cə – gerçək, yaxud ehtimal olunan dünyaya, kontekstə, situasiyaya və s. münasibətdə – interpretasiya obyektini kimi deyil, həmçinin mental məkanları yaradan, onları elementlərlə “məskunlaşdırən”, elementlərlə məkanlar arasında münasibətləri təşkil edən konstruktiv başlanğıc kimi baxılır. İnsan ünsiyyətinin uğuru həmsöhbətlər tərəfindən yaradılmış məkan konfigurasiyalarının oxşarlığı dərəcəsiindən asılıdır. Bu oxşarlıq dərketmənin tək cə linqvistik aspekti ilə müəyyənleşmiş, çünki mental məkanların qurulmasına, dil ifadələrindən savayı, çoxsaylı ekstralinqvistik faktorlar (fon bilikləri, mümkün sxemlər, praqmatik informasiyalar, gözləmələr və s.) da təsir edir.

J.Fokonyeyə görə, dillə dünya arasında əlaqə həmişə insan təfəkkürü ilə əlaqələndirilmişdir, çünki bizim “gerçəklik” adlandırmağa vərmiş etdiyimiz şey, əslində, gerçəklik haqqında danışanın xəyali təsəvvürüdür [2, 15]. Burada Yu.K.Lekomsevin mülahizəsinə istinad edərək göstərmək olar ki, söyləmin məzmununun analizində real situasiya ilə onun şüurda inikasını fərqləndirməyin zəruriliyi dayanır. Müəllif “situasiya” terminini psixi mə-

kanda və psixi zamanda yerləşmiş psixi situasiyaya münasibətdə işlətmişdir. O, real situasiyadan danışdıqda “protosituasiya” termininin işlədilməsini məqbul sayır [7, 446].

Kommunikasiya prosesində dinləyici dildən dünyaya “hərəkət edərək” dil strukturlarının səviyyəsindən və eynilə dünya modellərindən fərqlənən hansısa bir koqnitiv səviyyədə fikrin qurulmasında iştirak edir. Bu konstruksiyanın məhsulu olan mental məkanlar nə dil mənasının təsviri, nə də gerçəkliyin inikasısıdır. Mental məkanlar – yaradılan, dəqiqləşdirilən və kommunikasiya prosesində daimi dəyişikliklərə məruz qalan diskursiv modellərdir. Onlara yüksək elastiklik xasdır. Bu zaman mental məkanların daxili müntəzəmliyi və bir-birinə uyğunluğu yenidən pozula bilər ki, bu da bütövlükdə insan ünsiyyətinin spesifikasına uyğundur. Beləliklə, mental məkanlar koqnitiv cəhətdən nitq qavrayışının adekvat modelini tələb edir [4, 152-153].

J.Fokonye R.Cekendofun [9] əsərinə istinad edərək danışanın bir sıra qeyri-müəyyən strategiyalar vasitəsilə obyektlərə referans edə biləcəyi yolları axtarır. Məsələn, dostumuzun şəklinə baxaraq deyə bilər: Qraham, doğrudan da, cavan görünür. Burada Qraham həqiqətdə cavan olmayan Qrahamın şəklinə istinad edir. J.Fokonye burada səbəb (trigger) və məqsəd (target) terminlərindən istifadə edir: real Qrahamın adı səbəbdir, məqsəd (təsvir etmək istədiyim şey) isə məqsəddir. Fotoqrafiyalar və onlarda əks olunmuş insanlar müşahidəçinin oxşarlığı tanıması ilə əlaqədardır. Oxşar strategiyalar geniş yayılmışdır [8, 366].

J.Fokonyenin mülahizəsinə görə, mental məkanlar arasındakı əlaqələrin meydana çıxması şərti hansısa intuitiv aşkar münasibətlərin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Onu müvafiq məkanların obyektlərini əlaqələndirən “konnektor” (connector) adlandırırlar. Konnektor “identifikasiya prinsipinə” (identification principle) müvafiq olaraq başqasının vasitəsilə bu obyektlərdən birinə referensiyanı həyata keçirməyə imkan verir: “Əgər a və b obyektləri öz aralarında $F(b) = F(a)$ praqmatik funksiyası ilə bağlıdırsa, onda a, Da obyektinin deskripsiyası b obyektinin identifikasiyası üçün istifadə oluna bilər” [2, 3]. Gerçək qızı onun şəkildəki təsviri ilə əlaqələndirən münasibət konnektorun nümunəsi kimi göstərilə bilər. Konnektorların digər növü – müəllif və onun əsərləri arasındakı metonimik əlaqədir. Bu əlaqə Platon is on the top shelf (‘Platon yuxarı rəfəddir’) tipli sözləmi gerçəkləşdirməyə imkan verir, Platon adı altında isə onun əsərlərinin məcmusu nəzərdə tutulur.

J.Fokonyenin qeyd etdiyi kimi, bütövlükdə konnektorlar sosial-mədəni və psixoloji faktorlarla şərtlənmişdir, ona görə də müxtəlif sosial qruplarda, müxtəlif insanlarda və müxtəlif kontekstlərdə onlar fərqlənə bilər. Praqmatik funksiya, konnektor (onun konkret realizasiyası) və identifikasiya prinsipləri

Nunberqin [10] referensiya və polisemiya problemlərinə həsr olunmuş dərin və məzmunlu əsərində öz əksini tapmışdır. J.Fokonye bu anlayışları koqnitiv tədqiqatlar işığında yenidən mənalandıraraq belə bir fərziyyə irəli sürür ki, konnektorlar C.Lakofun əsərində təsvir olunan idealizə edilmiş koqnitiv modellərin bir hissəsini təşkil edir [6, 170-171].

J.Fokonyeyə görə, kommunikasiya prosesi koqnitiv səviyyədə daimi layihələşdirmə tələb edir. Artıq mövcud olan məkana yeni mental məkanların və yeni elementlərin əlavə edilməsi, onların daxili quruluşu, elementlər və məkanlar arasında əlaqələrin təmin olunması və s. Hər yeni söyləm əvvəl gələn diskursun və pragmatik kontekstin əsasında qurulmuş konfigurasiyaya əsaslanır və öz növbəsində, o, ona (konfigurasiyaya) əlavə olunması tələb edilən dəyişikliklər haqqında informasiya verir.

Müxtəlif dil vasitələri mental layihələşdirməyə aid müxtəlif tipli informasiyaları, o cümlədən aşağıdakıları [2, xxiii] əhatə edir:

– yeni məkanların yaradılması haqqında informasiya. Qeyd edək ki, bu, adətən, “məkan konstruktorları” (space builders) ilə ifadə olunur;

– hazırda hansı məkan diqqət mərkəzində yerləşir, fonla necə əlaqədardır və nə qədər əlçatandır. Bu, adətən, qrammatik zaman və feil formaları ilə ifadə olunur;

– məkanlara yeni elementlər (onların analoqları da ola bilər) daxil edən təsvirlər;

– mövcud olan elementləri (ehtimal ki, onların analoqlarını) müəyyən-ləşdirən təsvirlər, anafirik sözlər və adlar;

– ümumi sxemləri və freymləri yaradan sintaktik informasiya;

– mental məkan elementlərini fon biliklərinə aid freymlərlə və koqnitiv modellərlə əlaqələndirən leksik informasiya; bu informasiya mövcud strukturlaşmış fon sxemlərindən yararlanaraq məkanları daxilən sistemləşdirir. Əvvəlcədən strukturlaşmış belə sxemlər mövcud konstruksiyalar çərçivəsində dəyişə, yaxud konkretləşdirilə bilər.

– bəzi strukturların məkan konfigurasiyası vasitəsilə dərhal yayılmasına imkan verən presüppozisional (əvvəlcədən müəyyən olunmuş) işarələr;

– pragmatik və ritorik informasiya (even (‘hətta’), but (‘lakin’), already (‘artıq’) kimi sözlərlə verilərək mühakimə və arqumentləşdirmə üçün müəyyən oriyentirlər təqdim edir.

J.Fokonye yeni məkan törədən, yaxud əvvəlki diskursun gedişində yaranmış köhnəyə istinadı ehtiva edən ifadələri məkan konstruktorlarına aid edir. Bu, zərflər, ara sözlər (mümkün qədər, nəzəri cəhətdən, həqiqətən, doğrudan da və s.) sözönülü zərflik konstruksiyaları (1929-cu ildə, Lenin şəklində, Conun ağlında, nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycan idmanında və s.),

bağlayıcılar (əgər..., yaxud...), mübtədə və xəbərin birləşməsidir (məsələn, Maks düşünür ki..., Mariya ümid edir ki...). Məkanların yaradılmasına aid ümumi qayda belə xülasə olunur: SBm məkanının konstrukturu tərəfindən yaradılan M məkanı artıq mövcud olan M məkanına daxil olmalıdır – bu məkan mənbə-məkan (parent space) adlanır: mənbə və törəmə məkanlarda səbəb və məqsədləri əlaqələndirə bilən konnektor (əlaqələndirici) olmalıdır. Məsələn, Max believes that in the picture, the flowers are yellow ('Maks inanır ki, şəkildəki güllər sarıdır') cümləsində mənbə-məkan "Maks inanır" ifadəsidir. Onda şəkildəki zərflik konstruksiyası ilə daxil edilən başqa məkan yerləşdirilir. Ümumi halda mənbə-məkan haqqında informasiya söyləmədən əvvəl gələn diskursun tərkibindədir [2, 17]. J. Fokonye believe ('inanmaq, zənn etmək, hesab etmək') feilini yeni mental məkanlar yaratmağa qabil feillərə aid edir; buraya o, paint ('şəkil çəkmək'), prevent ('xəbərdarlıq etmək'), look for ('axtarmaq'), wish ('arzu etmək') və digər feilləri daxil edir. Ümumilikdə onların sayı çox deyildir. Feillərin əksəriyyəti məkanlar daxilində əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Çox maraqlıdır ki, be ('olmaq') feili hər iki funksiyada işlədilə bilər. Məsələn:

1. Məkanlar arasındakı əlaqələr üçün: In that movie, Cleopatra is Liz Taylor (hərf. 'Bu filmdə Kleopatra Liz Teylordur'). Life is love ('Həyat sevgidir'). Our future is science ('Gələcəyimiz elmdir')

2. Məkandaxili əlqələr üçün (funksiya və məna arasındakı əlaqə): Max is my brother ('Maks mənim qardaşımdır'). The winner is John Doe ('Qalib gələn Con Dou oldu') [2, 143–146; 6, 173].

Lakin diskursun dinamik inkişaf etdirilməsində feilin rolu yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmır. J.Dinsmora [11] istinad edən J.Fokonye göstərir ki, feilin qrammatik forması (yəni feilin zaman və şəkil göstəriciləri) mühüm informasiya daşıyır: onlardan hansı məkan diqqət mərkəzində yerləşir, hansı fon rolunu icra edir və söhbətin gedişində necə dəyişir. Bu minvalla feili sözforması – məkan konstrukturları, anaforik sözlər və ifadələrin bəzi digər tipləri ilə yanaşı – diskursun hazırkı anını nəzərdən qaçırmayaraq yaradılmış məkanların və onlar arasındakı əlaqələrin məcmusunu izləməkdə həmsöhbətlərə kömək edir.

Feilin qrammatik forması da – feil zamanlarını baş və budaq cümlələrdə uzlaşması hesabına – müvəqqəti təhkiyə planının qurulmasına xidmət edir [2, 33]. J.Fokonye məkana yeni elementlərin daxil edilməsi mexanizmi haqqında məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, onların ən sadəsi qeyri-müəyyən artikldir [2, 19]. Mental məkanların yaradılmasında müəyyən artiklin rolu o qədər də birmənalı deyildir və bu, çoxmənalı cümlələrin aşağıdakı nümunələri ilə aydınlaşdırılır: The president changes every 7 years ('Prezident hər 7

ildən bir dəyişir’) The food here is worse and worse (‘Qida burada, olduqca, pisdir’) Bu cümlələrdəki ad qruplu the president (‘prezident’) və the food (‘qida’) gah eyni obyektə, gah da eyni funksiyaya aid olaraq izah edilə bilər (Obyektlər kimi bu funksiyada da onlar mental məkan elementləri olur) [6, 174].

Anlaşılmazlıqdan qaçmaq üçün J.Fokonye öz əsərlərində dəfələrlə vurğulayırdı ki, mental məkanlar gerçəkliyin, yaxud mümkün dünyalardan hansınınsa inikası deyildir. Mental məkanlar bu və ya digər şeylər haqqında danışdığımızın obrazını özündə təcəssüm etdirir, ancaq bu zaman həmin şeylər haqqında hansısa informasiyanı ehtiva etmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fauconnier G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages*. Cambridge, MA: MIT Press, 1985.
2. Fauconnier G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages*. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 1994
3. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
4. Fauconnier G. *Domains and connections // Cognitive Linguistics*. 1990, Vol. 1. No. 1.
5. Machteld C. M. *Les localisateurs dans les constructions existentielles: Approche comparée en espagnol, en français et en italien*. Walter de Gruyter, 2013.
6. Скребцова Т. Г. *Когнитивная лингвистика: Курс лекций*. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011.
7. Лекомцев Ю. К. *Психическая ситуация предложения и признак // Труды по знаковым системам*. Т. 6. Тарту, 1973.
8. Saeed J. *Semantics*. Blackwell Publishing LTD, second ed. 2003.
9. Jackendoff R. *On belief contexts*. *Linguistic Inquiry*. 6.1:53-59, 1975.
10. Nunberg G. *The non-uniqueness of semantic solutions: Polysemy // Linguistics and Philosophy*. 1979. Vol. 3. No. 2.
11. Dinsmore J. *Partitioned Representations*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991.

Leyla Jumayeva

Summary

Conceptual Integration Of Mental Area In Texts

This article deals with the problems of mental space, the blending in language and communication, emergent structure in the mental web, the unity of conceptual integration and cognition etc. Mental spaces are cognitive representations, moderately structured, which are enriched in the improvement of discourse. The article is also an attempt to use these two theories (Mental Spaces and Conceptual Integration) as the primary means in building a broad and complex area of linguistic usage.

Лейла Джумаева

Резюме

Концептуальная интеграция ментального пространства в текстах

В настоящей статье рассматриваются проблемы ментального пространства, смещение в языке и общении эмергентной структуры в ментальной сети, единство концептуальной интеграции и познания и т.д. Ментальные пространства – это когнитивные представления, умеренно структурированные, которые обогащаются улучшением дискурса. Статья также является попыткой использовать эти две теории (ментальные пространства и концептуальную интеграцию) в качестве основного средства в разработке широкой и сложной области лингвистического использования.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Abdullayev

